

УДК 504.3+911.2

КЛАСИЧНА УКРАЇНСЬКА ПОЛІТИЧНА ДУМКА: НАБУТКИ ДЛЯ СУЧАСНОСТІ

Валентин КРИСАЧЕНКО

доктор філософських наук, професор,
завідувач відділу геополітики та глобалістики НДІУ

Анотація. У часи української бездержавності суспільна думка одним із головних пріоритетів визначила пошук шляхів та засобів відновлення соборної незалежної України. Простежується боротьба української еліти за права уярмленої України, створення громадських організацій. Аналізується діяльність українських партій та політичних об'єднань.

Ключові слова: Україна, соборність, українське суспільство, політичні рухи, патріотичний дух, українська еліта, громади, товариства, незалежність.

КЛАССИЧЕСКАЯ УКРАИНСКАЯ ПОЛИТИЧЕСКАЯ МЫСЛЬ: ДОСТИЖЕНИЯ ДЛЯ СОВРЕМЕННОСТИ

Валентин КРИСАЧЕНКО

доктор философских наук, профессор,
заведующий отделом геополитики и глобалистики НИИУ

Аннотация. Во времена украинской безгосударственности общественное мнение одним из главных приоритетов определило поиск путей и средств восстановления соборной независимой Украины. Прослеживается борьба украинской элиты за права поработенной Украины, создание общественных организаций. Анализируется деятельность украинских партий и политических объединений.

Ключевые слова: Украина, соборность, украинское общество, политические движения, патриотический дух, украинская элита, объединения, общества, независимость.

THE ACHIEVEMENTS OF THE UKRAINIAN CLASSICAL POLITICAL THOUGHT FOR THE PRESENT TIME

Valentyn KRYSACHENKO

Doctor of Philosophical Sciences, professor,
Head of Department of Geopolitics and Global Studies of RIUS

Annotation. In the time of the Ukrainian stateless the search of ways and means of renewal of the united and independent Ukraine became one of the main priorities of the public opinion. The author examined the fight of the Ukrainian elite for the rights of enslaved Ukraine and emergence of public organizations. The activity of the Ukrainian parties and political associations is analyzed as well.

Key words: Ukraine, sobornist (national unity), Ukrainian society, political movements, patriotic spirit, Ukrainian elite, communities, societies, independence.

Кінець XVIII – початок XIX ст. стали часом поступової, але невпинної ліквідації ще вцілілих решток політико-державної особистості України та перетворення її в частину адміністративно-територіальної структури Російської імперії.

20 грудня 1753 р. вийшов царський указ про поширення в Гетьманщині єдиного мита Російської держави, а 5 січня 1754 р. – царський указ про скасування в Гетьманщині внутрішніх митних зборів, які поповнювали гетьманський скарб. Так було знищено рештки куцої фінансової незалежності України. 10 листопада 1764 р. царський указ оголосив про ліквідацію Гетьманщини та утворення замість неї суто виконавчої структури – Малоросійської колегії як органу управління Лівобережною Україною на чолі з її президентом П.Рум'янцевим (діяла до 1786 р.).

Практично одночасно з цим указом, у 1764 р., з'явилась Новоросійська губернія, до складу якої ввійшли Нова Сербія, Новослобідський полк, Слово'яно-Сербія, частина земель Миргородського й Полтавського полків, а 28 липня 1765 р. вийшов урядовий указ про ліквідацію полкового устрою на Слобожанщині й утворення з козацьких 5 гусарських полків; було утворено також Слобідсько-Українську губернію. Територіально-адміністративна реформа, яка в Україні означала «крапку» в її політичній визначеності, невпинно продовжувалася: так, урядовим указом від 14 лютого 1775 р. утворена Азовська губернія у складі двох провінцій – Азовської та Бахмутської. І остаточно 7 листопада 1775 р. оприлюднено урядовий указ про чинність на Лівобережній Україні «Установлення о губерниях», згідно з яким територія Російської держави поділялася

на 41 губернію. Старовинний полковий устрій повністю ліквідовувався.

Останньою «кісткою в горлі» для царизму залишалася Запорізька Січ. 4 червня 1775 р., якраз на Зелені свята, царськими військами під командуванням генерала П.Текелі вона була зруйнована: кошовий Калнишевський, суддя Головатий та писар Глоба заарештовані і ув'язнені, саму Січ – пограбовано і спалено, а козаків – розсіяно. Через два місяці, 3 серпня, маніфестом Катерини II це беззаконня було узаконено. Прикметно, що в цьому «документі», вільно чи не вільно, царедворці вказали на справжню причину свого вандальського акту: заперожці «розривали залежність від Росії і прагнули створити цілком незалежну область» [16, с. 138]. В адміністративно-територіальному устрої України також відбувалися нові зміни: утворено Харківське (1780 р.), Київське, Чернігівське і Новгород-Сіверське (1781 р.), Катеринославське (1783 р.) намісництва. Царським маніфестом від 2 квітня 1783 р. було оголошено про приєднання до Російської держави Кримського ханства і натомість утворення в 1784 р. на його території Таврійської губернії.

Після приєднання до імперії (маніфест від 27 березня 1793 р.) Правобережної України 13 квітня того ж року вийшов указ про утворення Ізяславської і Брацлавської, а також Кам'янецької областей, 17 січня 1796 р. – указ про створення Малоросійської, Новоросійської, Київської, Подільської і Волинської губерній. На початку XIX ст. формування на теренах України нової царської управлінської реальності було практично завершено: указом від 27 лютого 1802 р. Малоросійську губернію поділено на Чернігівську і Полтавську, а указом від

8 жовтня 1802 р. Новоросійська губернія трансформувалась у Катеринославську, Таврійську і Миколаївську.

Таким чином, Україна як державно-політична реальність на початок XIX ст. повністю припинила своє існування. Настав тривалий, тяглістю понад століття, період бездержав'я.

Цілком закономірною стала та обставина, що в умовах бездержав'я українське суспільство смисложиттєвими безперечними пріоритетами свого розвитку обрало дві взаємопов'язані системи цінностей: з одного боку, якомога повніше збереження і відтворення свого самобутнього традиційного способу життя, діяння і думання, з другого – постійно наростаюча за своєю глибиною та обширами духовно-практична і теоретична думка щодо визволення України з-під іноземного ярма та створення власної незалежної демократичної держави з доведенням її до здійснення практичними діями.

У контексті політичної тяглості серед пріоритетів першого роду показовими є постійні і невинні спроби облаштувати повсякденний лад української спільноти за давніми звичаями, в т. ч. з управлінськими та судово-правовими особливостями. Наведемо показові приклади.

Після зруйнування Січі боездатне запорозьке товариство опинилося за Дунаєм. Однак царські кола, розуміючи, що без цієї військової потуги південні обшири імперії буде важко задовольнити, всіляко намагалися повернути запорожців до своїх обіймів. Тому 22 січня 1788 р. вийшов царський указ про формування з колишніх запорожців Чорноморського козацького війська у межиріччі Бугу і Дністра. А в 1792 р. розпочалося масове переселення цього війська на Кубань.

Але там, попри всі царські потути, створювалась і відтворювалась питома Україна. Цим питанням свого часу зацікавилися знатні запорожці – есаул Барилко і хорунжий Кияшко, які у 1865 р. склали вельми цікавий документ (на основі оригінальних актів і постанов 1796 – 1816 рр. з Чорноморського козачого архіву) під назвою «Про час поселення колишнього Чорноморського козачого війська на місця, які вони нині займають, і про зміни, які відбувалися у військовому та цивільному управлінні».

Стародавні акти переконливо засвідчили, що саме переселення відбувалося організованим чином, а розселення проходило за зразком структури Запорозького війська: по 40 куренях (станіцях), зокрема Катеринославському, Кисляківському, Іванівському, Канеловському, Сергіївському, Динському, Крилівському, Канівському, Батуринському, Поповичівському, Васюринському, Низамаєвському, Ірклієвському, Щербинівському, Татарівському, Шкуринському, Коренівському, Рогівському, Корсуньському, Кальніболотському, Уманському, Дерев'яківському, Переяславському, Полтавському, Мишастівському, Мінському, Тимошівському, Величківському, Леушківському, Платуновському, Дядьківському, Брюховецькому, Медведівському, Платнировському, Кушівському, Березанському та Пашківському. Інша ж «частина козаків поселена на границі, при кордонах», що засвідчувало усвідомлення козацтвом своєї геополітичної окремішності.

Так само за національними принципами та нормами визначалися права і обов'язки запорозько-кубанського люду. У «Порядку загальної користі», ухваленому 1 січня 1794 р. кошовим отаманом

з військовою старшиною, полковниками, бунчуковими товаришами та курінними отаманами, визначалось: «Окружні правління повинні піклуватися про започаткування мешканцями хліборобства, млинів, лісів, садів, виноградників, скотарства, риболовецьких устроїв, купецтва та інших мистецтв, для сприяння людському добробуту. А ліси що є і плодючі дерева щоб зберігати від спустошення вирубкою, худобою та пожежею, в цілості на загальну військову користь. Так само поміж людьми постаючи сварки та бійки прилюдно розбирати, ображених захищати, з наданням справедливої втіхи; лютих вгамовувати, лихих виправляти, сиріт та вдів захищати і у всьому їм допомагати; ледачих примушувати до працелюбства; для поширення сімейного життя нежонатих до одруження спонукувати, супротивних владі та непошануючих старійшин, за мірою злочину, штрафувати, а вчинивших важкий злочин для законного суду присилати до військового управління...» [5, с. 51–56].

Таким чином, генетична пам'ять, менталітет і дух козацтва, його звичаєве право намагалися пробитися і утвердитися крізь будь-які пута: чи то польські, чи турецько-татарські, чи московські.

Власну ідентичність і самодостатність, права і вольності українці намагалися зберегти і на законодавчому рівні. Саме під тиском української військово-політичної, церковної та інтелектуальної еліти центральна влада вимушена була робити (чи робити вигляд, що робила) спроби кодифікувати українське право в імперському правовому полі. З цією метою працювали Комісії для укладання проекту нового Уложення 1728 – 1743, 1767, 1796 років. На початку XIX ст. указом Олександра I була створена чергова

Комісія, пропозиції якої, як і слід було очікувати, надовго загубилися в архівних фондах. І лише в 1993 р. зусиллями українських вчених-правників їх було оприлюднено [18].

У такому обрізаному вигляді права українців зводилися лише до прав цивільних: власності, промислу, спадщини, купівлі-продажу та ін. Інакше кажучи, про громадянські свободи, права людини, політичні проблеми тощо не могло бути й мови. Але навіть і ці регіональні особливості були настільки відмінними від загальноімперських реалій з тотальним безправ'ям простої людини, що вони сприймалися владою як чужорідне тіло у своєму організмі.

Імперська практика ставлення до українців скрізь і повсякчас ігнорувала національне правочинство. Наприклад, у 1831 р. на Лівобережній Україні було скасовано дію Магдебурзького права, а в 1841 р. там само заборонено використовувати норми Литовського статуту; у 40-х роках на Правобережній Україні центральна влада масово (до 64 тис.) викреслила із дворянських реєстрів шляхетські українські роди, принижуючи українських людей навіть і на цьому рівні. Та подібні кроки царизму як на Лівобережній, так і на Правобережній Україні, на думку Д. Дорошенка і Н. Полонської-Василенко, мали супротивний і дуже корисний для української справи ефект: «Тоді серед старшини почався рух: почали розшукувати літописи, хроніки, договори, всякого роду акти, які доводили право на дворянство. Незважаючи на практичну мету, ця праця принесла велику користь українській культурі, викликала інтерес до минулого, збудила почуття національної гідності» [16, с. 390].

Провісником нової хвилі політичних намірів уярмленої України стала т. зв. «місія Капніста» наприкінці XVIII ст. до європейських володарів щодо обговорення її майбуття.

Василь Васильович Капніст (бл. 1756–1823 рр.) – поет, публіцист, громадський діяч, спадкоємець старовинного шляхетського роду Дуніних-Борковських та італійських графів грецького походження, палкий оборонець прав та вольностей України. У відповідь на скасування решток української автономії царським урядом він пише поему «Ода на рабство» (1782 р.). У 1788 р. опрацював проект відновлення полкового устрою України, який був властями проігнорований. У пошуках союзників В. Капніст вирушає у 1791 р. в Пруссію, щоб прихилити її зверхників до українських справ. Намір був переговорити з канцлером Евальдом-Фрідріхом Герцбергом або ж навіть з королем Фрідріхом-Вільгельмом II. Про це свідчить доповідна записка канцлера до короля, яка просвітлює обставини та мету місії Капніста. Дворянин з «Російської України», за словами канцлера, «твердить, що [його] послали мешканці цієї країни, що доведені до крайнього відчаю тиранією, яку російський уряд, а саме князь Потьомкін, здійснювали над ними, та що він хотів би знати, чи на випадок війни вони зможуть сподіватися на протекцію Вашої Величності – в такому випадку вони спробують скинути російське ярмо» [2] (переклад авт. – В. К.).

Зі змісту листа вельможі до короля зрозуміло, що посланець – не одинак, а представник певної спільноти – української еліти – і представляє її позицію, яка при повстанні здатна виставити практично водночас збройну силу приблизно

у 30 тис. козаків. Для канцлера після перемовин, поза всяким сумнівом, постала серйозність намірів і української шляхти, і козацького народу покласти край чужоземному пануванню. Єдине, в чому канцлер застерігає свого короля, так це те, чи не може бути візит посла провокацією російського двору, тобто, що він є емісаром, підсланим «для зондування тут ґрунту»; «хоча по ньому цього не видно», – закінчує свого листа канцлер.

Практично одночасно з місією В.Капніста до Берліна зі своїми політичними вимогами українська еліта зверталася і до петербурзької влади. Попри зрозумілі вірнопідданські ноти українського дворянства, не можна не помітити глибокий внутрішній спротив імперському гніту. Принаймні саме таке враження складає «Записка о нуждах малоросійського дворянства», ухвалена шляхетським зібранням Чернігівщини 14 серпня 1801 р. для подання імператору Олександрю Павловичу (Олександрю I).

Лейтмотивом «Записки...» є прохання не відмінити в Україні дію Литовського статуту як основи судочинства та місцевого самоврядування. Зокрема, йдеться про вибраність посадових осіб на всіх рівнях губернського управління, пільгові подання та митні збори, повноваження земських повітових судів тощо. До речі, чернігівчани нагадали спадкоємцю трону, що його бабуся, імператриця Єлизавета II, «высочайшим указом 1786 года апреля 23 дня изданном, соблаговолила в Малой России в губернском городе Чернигове назначить быть университету и на создание того денег...». І виборна рада продовжує далі: «но сим высочайшим и нам и нашему юношеству благотворением доселе

осчастливлены» [4, с. 341], тобто ніяких грошей виділено не було. Чи варто говорити про те, що й інші прохання українців та царські обіцянки-цяцянки, як завжди, загрузли в імперському затхлому болоті.

Того ж 1801 р. на зборах дворянства Роменського повіту низку доленосних питань для України порушив відомий громадський діяч В. Полетика. До цієї теми він неодноразово повертався і в своїх наступних виступах на різних зібраннях, а також у теоретичних роздумах.

Василь Григорович Полетика (1765–1845 рр.), син відомого громадсько-політичного діяча, українського автономіста Григорія Андрійовича Полетики (1725–1784 рр.), продовжив справу свого батька як захисника прав і свобод України, збирача історичних документів та стародруків. Син і батько Полетики вважаються одними з можливих авторів «Історії Русів».

В. Полетика обіймав низку виборних та управлінських посад, був предводителем дворянства Роменського краю, брав активну участь у громадському житті краю. Але в центрі його помислів – рідна Україна, її минуле та майбутнє. Один із найзначніших трактатів В. Полетики – «Записка про початок, походження та гідність Малоросійського дворянства», що була надрукована в 1893 р. в «Киевской старине».

В. Полетика стоїть на тому, що власному дворянству Росія ще залишила деякі права, але «права, вольності і свободи малоросійського народу повністю відібрані» [15, с. 243]. Імперські закони – не наші, вони супротивні законам України, несправедливі щодо її громадян, – міркує політик. Доповідач постійно веде

мову про славне минуле України, діяння її вождів, народні звичаги, цілісність і соборність країни, нагадує про 360 тис. козацького війська – непереможну міць України. І знову Г. Полетика нарікає на невиконання імперською владою обіцянок відкрити в Україні університети та військові школи, бідкається про занепад у краї загалом.

Для самого патріота немає ніякого сумніву в тому, що загальна, всебічна і вища освіта має бути національно орієнтованою. У своїй промові на дворянських зборах у Полтаві 19 грудня 1802 р., закликаючи владу і громадськість відкрити новий навчальний заклад європейського типу, він виголошує: «Я сподіваюсь, що добродійний Уряд дозволить нам на будинку, створеному для цього училища, власними руками написати: школа ВІТЧИЗНИ (підкреслено і наголошено В. Полетикою. – В. К.), і що в ній нічого пропущено не буде для вдосконалення виховання. – Діти наші будуть, під нашим наглядом, зростати і вдосконалюватись в науках і благочесті. – У вчителів своїх знайдуть вони для себе просвітителів, а в нас самих приклади всіх патріотичних чеснот» [15, с. 248].

Із самого початку ХІХ ст. практично на теренах всієї України, як у межах Австрійської, так і Російської імперій, почали виникати різноманітні громадські об'єднання, котрі серед головних своїх завдань ставили питання і політичної трансформації, навіть кардинальної зміни існуючого ладу. З огляду на тотальність імперської наруги над поневоленими народами такі товариства мали як загальногромадянський, так і етнонаціональний характер. Втім у товариствах обох напрямків неодмінною складовою було і залишалось «українське питання».

З часом, однак, більш організованими та авторитетними ставали власне українські об'єднання з осередковим напрямком своєї діяльності на здобуття державної незалежності.

Так, у 1814 р. в Одесі грецькими патріотами засновується визвольна організація «Філіка Етерія», у 1815 р. в Перемишлі організується перше українське просвітницьке товариство, 9 лютого 1816 р. в Петербурзі створюється «Союз спасения» – перша таємна організація дворянських революціонерів. На той час знаковою стала подія 1818 р. на колишній Гетьманщині: видання у Харкові «Украинского вестника», у якому друкувалися твори відомих просвітителів і вчених – В. Каразіна, І. Срезневського, П. Любавського та ін. У тому ж році в Петербурзі розпочинає свою діяльність «Союз благоденствия» – таємне дворянське революційне товариство.

На початку 20-х років зібрання російських офіцерів оформилися в Північне товариство декабристів у Петербурзі. Аналогічно на території України виникло Південне товариство декабристів, у складі якого було створено Тульчинську управу на чолі з П. Пестелем, Кам'янську управу (керівники – В. Давидов, С. Волконський), Васильківську управу (керівники – С. Муравйов-Апостол, М. Бестужев-Рюмін). Щорічні наради протягом 1822–25 рр. відбувалися у Києві.

Північне товариство, за конституційним проектом Н. Муравйова, обстоювало принципи облаштування Росії як конституційної монархії і федеративної держави. Росія ділилася на 14 держав та 2 області, а серед них передбачалося створення чорноморської держави з центром у Києві (3,465 млн. чол.) й «Української держави» з центром у

Харкові (3,5 млн. чол.). Ці дві держави мали право вирішувати всі проблеми свого внутрішнього життя та управління, за винятком чеканки монет, міжнародних відносин та воєнних дій: «Федерація Муравйова за досконального вивчення її проекту по суті означала унітарну державу без надання дійсної самостійності державам, цілком залежним від центральної влади».

Свій варіант майбутньої конституції Росії запропонував також фактичний голова Південного товариства Павло Пестель. І хоча серед його членів було багато офіцерів-українців та місцевих поміщиків, майбутня держава бачилась виключно єдиною і неподільною, без будь-яких натяків на федералізм та права народів. Загарбані Закавказзя, Україна, Бессарабія та ін. були необхідними з господарчих або стратегічних міркувань. Для російського ж люду передбачалися рівність громадян перед законом, ліквідація кріпацтва тощо.

Таким чином, у прогресивних мріях суспільного поступу декабристів Україна була гідна лише згадки як матеріал для розвитку Росії.

Нові політичні ідеї нерідко обговорювалися в різноманітних гуртках, клубах та ложах напівмасонського та масонського спрямувань у Києві, Чернігові, Харкові та інших містах. Так, наприклад, у 1823 р. дворянами із Слобідської України братами Петром та Андрієм Борисовими разом із волинянином Юліаном Люблінським було засновано «Товариство З'єднаних Слов'ян». Його учасники пропагували (програмні документи – «Правила», «Клятвенна обіцянка») створення вільного союзу слов'янських народів: Росії, Польщі, Богемії, Моравії, Сербії, Молдавії, Волощини, Далмації,

Кроації, Угорщини і Трансильванії, увільнення від абсолютистської влади, подолання національного антагонізму між деякими слов'янськими народами, широку політичну автономію їхніх держав [1, с. 297–298]. Україна як майбутній член федерації у планах товариства не згадувалась.

У 20-х роках ХІХ ст. з полтавських інтелектуальних зібрань викристалізувалося таємне політичне товариство під головуванням повітового маршала дворянства Василя Лукашевича, який склав його програмний документ «Катехізіс автономіста». Організація дотримувалася виразно автономістсько-сепаратистських тенденцій, а до катехізічного для цього гуртка запитання: «Де сходить Сонце?» – відповідь була лише одна: в «Чигирині», тобто гетьманській столиці України [1, с. 298]. Головним своїм завданням українські патріоти бачили відрив України від Росії і створення її федерації з Польщею. Вельми близькими до полтавських патріотів позиціями керувалися також члени таємного демократичного гуртка в Гімназії вищих наук, що діяв у 1827–30 рр. в Ніжині.

Геній Івана Котляревського (1768–1838 рр.), який своєю «Енеїдою» повернув кожному українцю гідність та гордість за самого себе, велична когорта його сучасників та подвижників: Кость Пузина (1790–1850 рр.), Михайло Макаровський (1783–1846 рр.), Остап Рудиковський (1784–1854), Павло Білецький-Носенко (1774–1856 рр.), Олександр Корсун (1818–1891 рр.), Кость Дмитрашко (1814–1886 рр.), Василь Гоголь (1777–1825 рр.) і ще велика спільнота інших творців нової української культури на весь світ возвеличили живу українську мову, неповторність українського

життя і самодостатність української людини. Подібну долю більшість українських істориків, політологів, філософів відводять уславленій «Історії Русів», але вже в царині історико-політичній.

«Історія Русів» – блискучий політичний трактат», – зауважує Н.Полонська-Василенко [16, с. 391]. «Історія Русів» – це найвизначніший твір української національно-політичної думки», – наголошує Валерій Шевчук [20, с. 15]. «Історія Русів» істотно вплинула на подальшу гуманітарну науку, навіть на формування нових світоглядних цінностей. Йдеться, зокрема, про О.Бодяньського, О.Пушкіна, М.Гоголя, Т.Шевченка, А.Метлиневського, М.Костомарова, П.Куліша, М.Драгоманова, М.Чайковського, В.Барвінського та багатьох інших знаних постатей і пересічних громадян. Очевидно, слід погодитися з думкою Валерія Шевчука, причина цього полягає в тому, що «основна засада твору – натуральне, моральне та історичне право кожного народу на самостійний державно-політичний розвиток, а боротьба українського народу за визволення – головний зміст книги» [20, с. 18].

До цього часу достеменно не відомо, хто саме є автором «Історії Русів». Коли в 1828 р. члени Стародубського суду Лайкевич та Гамалія описували в містечку Гриневі на Чернігівщині бібліотеку племінниці Олександра Безбородька, вони знайшли невідомий рукопис, який показали знаним людям. І відразу з нього почали робити і поширювати списки, що свідчило про неабиякий інтерес до твору, аж поки Осип Бодяньський не оприлюднив його друком у 1846 р. в Москві спочатку в «Чтениях Общества Истории и Древностей Российских», а потім і окремою книгою.

Серед імовірних авторів «Історії Русів» називають відомих знавців старовини: Г.Кониського, батька і сина Полетиків, А.Худорбу, О.Безбородька, М.Репніна та ін. Істина, очевидно, полягає в тому, що знайдений у бібліотеці текст є кінцевим варіантом тривалої праці не одного, а декількох дослідників, однодумців за поглядами та політичними орієнтаціями, знавців джерельної та епістолярної спадщини, глибоко ґрунтованих у класичній та сучасній літературі, патріотів України. Принаймні та обставина, що в передмові до самої «Історії Русів» згадано імена Г. Кониського та Г. Полетики як авторів твору, робить ідею одноосібного авторства не такою вже й безсумнівною.

«Історія Русів» подає історію України від найдавніших часів до сучасності, критично спираючись на існуючі джерела та історичні версії різних авторів. Для автора Русь – це Україна, тому події в ній – то і є власне українська історія. І надалі всі зусилля українського народу були спрямовані на боротьбу проти чужинців, оборону власної Вітчизни, захист прав, вольностей і свобод її громадян. Тим-то автор «Історії Русів», на що звернув увагу ще М. Драгоманов, виступає не лише як український патріот-незалежник, а як оборонець прав конкретної людини.

Перша половина XIX ст., таким чином, являла собою цілу палітру поглядів та проектів щодо шляхів розвитку України. Настання доби бездержавності, з одного боку, і включення України в структуру Російської імперії – з другого, викликало великий розумовий розбрат і спонукало робити особистий вибір. В таких умовах поставали найрізноманітніші варіанти, включно з полярно

протилежними: від закликів покласти всі сили, навіть життя, задля України до ідеї примирення з новими політичними реаліями і лаштувати своє життя відповідно до накладених Росією норм і правил.

Напрочуд глибоко і чітко вирізнив головні напрямки розвитку української національно-політичної думки у першій половині XIX ст. блискучий мислитель Юліан Охримович, безжалісно страчений більшовиками у свої 29 літ.

Ю. Охримович народився 1893 р. в Стрию. Навчався в гімназіях Львова та Коломиї, з 1911 р. – на філософському факультеті Львівського університету, брав активну участь у діяльності Українського Студентського Союзу. Початок війни 1914 р. застав у своєї рідні на Наддніпрянщині, в 1915–1916 рр. переховувався в Мелітополі і Криму. Саме там для нелегальних студентських громад у Києві та Москві він пише «Короткий нарис розвитку української національно-політичної думки в XIX ст.», перша частина якого з'явилася друком у 1918 р. накладом видавництва «Серп і Молот». Планувалася також друга і третя частини книги, та їхня доля невідома. Брав активну участь у визвольних змаганнях 1917–18 рр., у 1919–21 рр. був учителем жіночої школи в Мелітополі, яка його стараннями українизувалась. Як сповістили його приятелі, «наш Юльчик ще 10.X. 1921 «отправлен» на той світ...» [19]. Передмова Ф. Федорціва була написана 19 лютого 1922 р.

Ю. Охримович виділив чотири головних напрямки української національно-політичної думки першої половини XIX ст. [14]:

1) Перша течія була сформована силами людей, які відреклися від усього

українського; їхня ідеологія – «це московський націоналізм, рабська погорда до всього українського, особливо до політичного українства. Вони являються продуктом денаціоналізації і взагалі панування одної нації над другою». І донині такі перевертні є напрочуд помітною силою, докладаючи до своєї лютої ненависті до всього українського ще змогу завдяки своєму становищу впливати на перебіг суспільно-політичних процесів.

2) «Другий напрямок» творили українці-декабристи, що в ім'я загально-державного поступу нехтували рідним народом і його національними інтересами: мовляв, проблема уярмлених народів є надуманою, псевдопроблемою: вони ж бо повністю перейняті загальноросійським прогресом. Українська справа для них не просто зайва, але й шкідлива, оскільки заважає їхнім благородним «начинанням».

3) До третьої течії належали піонери українського літературного відродження. Вони знову були духовними батьками «українофільства», «що створило українську літературу, а почасти й науку, але все стояло осторонь політики, намагаючись всіма силами доказати, що українство це чисто культурний рух». Відтак Ю. Охримович, з огляду на величезну будительну роботу таких діячів, вказує на їхню націєтворчу роботу, підводячи українців з колін і виводячи їх із задвірків на широкі шляхи історії. Роль духовного чинника як вирішальної онтологічної підстави національно-визвольного руху анітрохи не змінилася і донині.

4) Четвертий напрямок і є, за суттю своєю, визначальним для українського державотворення, а його духовні батьки – гурток Лукашевича та сподвижники

ідеї, подальші знакові віхи – Кирило-Мефодіївське братство, Т.Шевченко, М.Драгоманов, галицька радикальна та українська революційна партії. Цей напрямок «подає руку сучасному українському автономізму й самостійництву».

Мудрість мислителя дала можливість виокремити дійсно весь спектр політичних течій і є унікальною в тому, що до політичних напрямків він зарахував не тільки течії національно-визвольного ґатунку, але й ворожі, супротивні їм, антиукраїнські. Без врахування цього чинника не можна до кінця зрозуміти труднощі і перепони, які доводиться долати свідомому українству у досягненні визначеної мети і в наш час.

Своєрідною концентрацією інтелектуальних зусиль патріотичної української еліти Києва, котра мріяла про незалежність України, була діяльність Кирило-Мефодіївського товариства чи, як його іменували в поліційних паперах 1847 р., Українсько-Слов'янського товариства.

Початки організації та концептуальної діяльності Товариства відносяться до весни 1846 р., коли в спілкуванні між собою М.Гулака, В.Білозерського, П.Куліша, О.Марковича, М.Костомарова зароджується ідея створення товариства, яке б ставило собі за мету об'єднання слов'янських народів у федерацію на принципах рівності націй та ліквідації кріпосництва. У квітні до Товариства приєднується Т.Шевченко, який щойно приїхав до Києва з Петербурга.

На той час М.Костомаров був обраний (28 травня) професором російської історії Київського університету, і переважно на його долю випала розробка ідеології та програмних завдань Товариства. Народився він 16 травня 1817 р. у

селі Юрасівка на Слобожанщині, навчався в Харківському університеті, де спілкувався з І.Срезневським, П.Гулаком-Артемовським, А.Метлинським та іншими діячами української культури. Саме в цей час у нього сформувалися світоглядні принципи, котрі він втілював у програмних документах Товариства і вірним яким залишився аж до своєї смерті 19 квітня 1884 р. в Петербурзі.

До київської професури М. Костомаров встиг попрацювати викладачем гімназії і пансіонів Рівного та Києва, вивчав причини та характер унії, особливості народної поезії, написав драму «Сава Чалый» (1832 р.) і трагедію «Переяславська ніч» (1841 р.), активно виступав як критик та оглядач літературного процесу в Україні («Обзор сочинений писанных на малорусском языке» (1842 р.)) та ін. Тому його шлях до Товариства був цілком закономірним.

Статут самого Товариства склав Василь Білозерський (1825–1899 рр.). У статуті йдеться про слов'янську єдність незалежно від релігійних переконань, самодостатність кожного з народів федерації, примирення між ними розбіжностей, керування евангельськими правилами любові, смирення і терпіння. В ньому ж формулюється українська національна ідея, котра витікає з традиційного українського волюнтаризму. Логіка викладу полягала в тому, що Україна «не знала ні царя, ні пана», бо вони були чужими, тобто неукраїнцями: «справжній українець не любить ні царя, ні пана і знає одного Бога» [7, с. 258]. Саме в цьому полягає особливість української місії в світі, оскільки народ спілкувався з Богом без посередників, а тому пани-царі йому не потрібні, маємо, таким чином, своєрідний

переспів давньої ідеї про богообраність одного з народів.

Головні програмні ідеї та принципи Товариства розробив М.Костомаров. Це, насамперед, «Книги битія українського народу» та дві відозви: «Брати Українці» і «Брати великоросіяни і поляки». «Книги» – це своєрідний «Закон Божий» для українського народу; вони написані як наслідування смислового ряду, ритміки та призначення Святого Письма і забарвлені у народний стиль. У «Книгах» осередковою складовою є історія й історіософія українського народу, призначенням – формулювання цілей та завдань Товариства, кінцевою метою – незалежність України.

М.Костомаров в афористичному стилі викладає засадничі положення Товариства: федералізм, терпимість, рівність між народами, подолання перепон на шляху до людського щастя. Так, усіх слов'ян гнітять, – констатує автор, – але це робить сила, ворожа для них, не їхньої природи. М.Костомаров алегорично називає пригноблених «німці», але це не етнізм – а позначення верхівки імперської влади, яка і в Росії є за своїм етнічним походженням чужоземною. І панує «деспот кат» над народами слов'янськими, калічить добру їхню натуру. Саме у вивільненні слов'ян і полягає месіанське призначення українського народу:

«103. Бо голос України не затих. І встане Україна з своєї могили і знову озветься до всіх братів своїх Слав'ян, і почують крик її, і встане Слав'янщина, і не позостанеться ні царя, ні царевича, ні царівни, ні князя, ні графа, ні герцога, ні сиятельство, ні превосходительство, ні пана, ні боярина, ні крепака, ні холопа – ні в Московщині, ні в Польщі,

ні в Україні, ні в Чехії, ні в Хорвугтан, ні у Сербів, ні у Болгар...

104. Тоді скажуть всі язики, показуючи на те місце, де на карті буде намальована Україна: «От камень, него же на берегоша зиждушці, той бисть во главу угла» [8].

Зрозуміло, що це була романтична мрія пригноблених людей. Своїми душевними пориваннями вони хотіли змінити світ, не шкодуючи самих себе, а жорстока реальність жорстоко покарала їх: суди, заслання, відлучення від роботи тощо. Втім серед самих мекфодіївців було тверде розуміння шляхів досягнення мети. «Ясно, зрештою, – зауважував В.Білозерський, – що окреме її [України] існування неможливе; вона буде знаходитися між кількома вогнями, її будуть тіснити і вона може мати гіркішу долю, ніж мали поляки» [7, с. 269]. І, на жаль, до цього часу українці не можуть розв'язати цю проблему повністю.

Ідеї кирило-мекфодіївців не були спонтанним, випадковим явищем у суспільній думці. Після карного вироку влади члени Товариства не здалися, а продовжували жити і творити згідно зі своїми переконаннями. Безперечно, в ідейно-світоглядній правильності обраного українськими патріотами погляду на майбутнє слов'ян переконливо засвідчили події, відомі як «весна народів» у Європі, зокрема революція 1848–49 рр. у Габсбурзькій імперії. Вагомими стали наслідки у здобутті її українським населенням громадянських та національних свобод: у березні 1848 р. угорський сейм відмінює кріпосне право на Закарпатті, а в квітні–травні того ж року кріпосне право було ліквідоване у всій імперії, зокрема і в Східній Галичині. У червні 1848 р. у Празі збирається Слов'янський

конгрес, скликаний з метою досягти слов'янської єдності у боротьбі за національну незалежність. Фактично йшлося про практичне втілення програмних завдань, які ставили перед собою і члени розгромленого Кирило-Мекфодіївського товариства.

«Весна народів» вдихнула політичну свіжість і в західноукраїнські землі. 23 квітня 1848 р. у Львові українська шляхта організовує свій об'єднавчий орган «Руський собор», а 2 травня виникає перша українська організація – Головна руська рада, виходить (15 травня) перший номер української газети «Зоря галицька». Для Європи загалом і для України зокрема (нехай і не всієї, а лише у Львові і Новому П'ємонті) настали нові часи. І заскоружла система влади в Російській імперії також мусила реагувати на ці неприємні для неї обставини.

Вже в 1855 р. Олександр II дарував амністію більшості членів Кирило-Мекфодіївського товариства. У кінці 1857 р. повертається звільнений із заслання Т.Шевченко. В Петербурзі знову зібралися П.Куліш, М.Костомаров, В.Білозерський, Т.Шевченко, які продовжили свою творчу і політичну діяльність. Волею долі, таким чином, імперська столиця стала «духовним осередком» українського національного руху» [16, с. 310]. По суті справи, йдеться про новий етап боротьби за національне визволення, створення ефективної ідеології досягнення мети. І чи не найприкметнішу роль у цьому відіграв визначний громадський діяч, письменник, історик, перекладач і видавець П. Куліш.

Пантелеймон Олександрович (Панько Омелькович) Куліш народився 7 серпня 1819 р. у містечку Вороніж на Глухівщині у заможній козацькій родині,

навчався в Київському університеті, як член Кирило-Мефодіївського товариства у вересні 1847 р. був засланий на три роки в Тульську губернію без права писати. Активно займався науковою та літературною працею в Петербурзі, Варшаві, Відні. Оселившись на власному хуторі Мотронівка на Чернігівщині, багато працював також над перекладами та літературною творчістю.

Творча і наукова спадщина П.Куліша величезна; недарма ж І.Франко у передміській українських корифеїв вважав його «першорядною зіркою». Ось лише деякі віхи його творчості. Мандруючи в молоді роки Україною, П.Куліш пише поему «Україна» (1840 р.) та історичний роман «Михайло Чернишенко или Малороссия восемьдесят лет назад» (1843 р.), роман «Чорна рада. Хроніка 1863 року» (перша редакція 1845–46 рр., окремі видання українською і російською мовами 1857 р.), збирає і видає збірку «Украинские народные предания» (1847 р.). В Петербурзі друкує глави з фундаментальної праці «Опыт биографии Николая Васильевича Гоголя» (1852–54 рр.), енциклопедичні «Записки о Южной Руси» в двох томах (1856 р.; третій том вийшов у 1876 р. у Москві). Вже в цьому виданні було застосовано розроблений П.Кулішем український правопис, який докладно було розтлумачено у «Граматиці» (1857 р.) письменника – одному з перших українських букварів. Пізніше видає тритомне дослідження «История воссоединения Руси» (1873–74 рр.). За станом здоров'я повернувшись в Мотронівку, пише низку соціально-філософських праць, зокрема «Хуторская философия и удаленная от света поэзия» (1879 р.), брошуру «Крашанка русинам і полякам на Великдень 1882 року»,

тритомну історичну працю «Отпадение Малороссии от Польши» (1888–90 рр.). П.Куліш творить оригінальну лірику, поеми і драми, постійно виступає з літературно-критичними статтями. Митець перекладає і переспівує знаних європейських поетів – Й.Гете, Ф.Шиллера, Дж. Байрона та ін. Поза сумнівом, особно стоїть його титанічна праця над перекладом Святого Письма, який після численних житейських негараздів було таки зроблено. Так, завдяки П.Кулішу і віденському українцю І. Пулюю український народ отримав перший науковий, літературно досконалий переклад Біблії сучасною українською мовою. Друга половина 50–60-х років наскрізь просякнута організаційною та творчою роботою соціально-політичного спрямування, консолідацією українських творчих сил. У 1860 р. в Петербурзі він видає український альманах «Хата». Спільними зусиллями з Т.Шевченком, В.Білозерським і М.Костомаровим вдалося організувати журнал «Основа» (1861–62 рр.). Обидва видання стали могутнім українським (за мовою, проблематикою, орієнтаціями) променем в імперському морокі.

Для П.Куліша Україна, так само, як і для Т. Шевченка, – святе сакральне начало, об'єкт безмежної любові і водночас страждань за її негаразди. Програмний вірш письменника так і зветься «Святиня». «Годі, браття, сумувати! Ще не вмерла наша Мати!» – звертається до суцільних поет. Він переконаний, що її чекає краща доля, бо не було в світі людей завзятіших і славніших від козаків, що народ, який має таке героїчне минуле, може мати ще краще майбутнє.

Свої патріотичні позиції П.Куліш обґрунтовує науковими дослідженнями – історичними, політичними,

філософськими. Йдеться, зокрема, про цикл світоглядно-філософських нарисів «Листи з хутора», вперше опублікованих в «Основі» 1861 р. В них досліджуються цінності традиційного українського устрою життя і його деформація прийшлою (міською, за Кулішем) чужоземною культурою. У своїх роздумах автор сягає осмислення цілісності цивілізаційного процесу, умов та обставин гармонії людини із власним довкіллям. «Цивілізація, кажуть, веде чоловіка до всякого щастя... – розмірковує П.Куліш. – А як же ні?... Що тоді робити, панове? Де тоді візьмете людей, світлих душею і міцних здоров'ям, щоб іншим робом зопсовану по всій землі жизнь поправити?... Так покиньте ж хоч нас, будьте ласкаві, по хуторах про запас: може, ми вашим правнукам згодимося. Пишіть собі там і друкуйте що хоча. Може, воно й добре кому слухати, тільки не нам. У нас, панове, наука своя, тисячолітня: вона навчила нас більше слухати праведного слова Божого, аніж лукавої панської мови. Коли б ви так учили, як учив Христос, то ми б вас послушали одразу, а то ви учите не Богові, а мамоні служити; золотому ідолу розумною головою кланяєтесь, думаючи, що пішли ще дальш самої Євангелії... «Просвітились», як той мовляв» [12].

Експлікуючи погляди П. Куліша на сучасну політологію, не без здивування знаходимо паралелі з однією з найбільш популярних нині глобалістичних доктрин, а саме концепцією «зіткнення цивілізацій» С.Хангтінгтона. Свого часу, таким чином, П.Куліш міркував над тим, як уберегти одну (незахищену) цивілізацію від агресивних намірів іншої.

Ще в 1843 р. П. Куліш звернувся до земляків із зверненням «Україна». У цій

відозві проглядаються ідеї месіанства українського народу, його славної минувшини від княжих часів до Хмельниччини, і вже тут звучить тема, розгорнута пізніше в «Листах з хутора»: «Не було в світі люду [одважнішого] завзятішого й славнішого од греків і козаків: нема ж ні у кого й пісень [луччих] кращих, як у греків та в козаків» [11]. У тому ж році створена і «Книга о ділах народу українського і славного війська козацького запорозького», в якій проголошено віру у прихід в Україну віщого пророка, коли «все оживе, все стрепенеться, відчує Україна свої питомі сили, і оновиться, як орля, юність її» [10].

Поза сумнівом, дослідники розрізняють величезне пасіонарне значення поглядів і практичної роботи П.Куліша для політичної української думки, з одного боку, і певну ефемерність, романтизм його мрій про майбутнє – з другого, не випадково М.Попович зазначав, що «у філософії П.Куліша помітні витоки пізнішого українського консерватизму, і саме тому український національний рух не міг прийняти в той час Кулішової ідеології» [17, с. 475].

Цю функцію з успіхом виконало постаюче громадянство і особливо його духовний лідер М. Драгоманов.

Громади є явищем загальнонаціональним, їхня діяльність розгорнулася наприкінці 50-х – на початку 60-х років і активно продовжувалася в наступні десятиліття як в Україні, так і за її межами. Певним аналогом українському громадянству було російське народництво, однак останнє мало переважно соціальний характер, тоді як український рух основну увагу звертав на національно-державницькі та культурно-освітні проблеми, не полишаючи, звичайно, і питання

соціального розвитку. Основними центрами громадського руху стали Петербург і Київ.

Петербурзька Громада, крім кола засновників журналу «Основа» В.Білозерського, М.Костомарова, П.Куліша, Т.Шевченка, своїми активними учасниками мала видавця Д.Каменецького, письменника М.Стороженка, історика О.Лазаревського, правника О.Кістяківського та інших вимушених емігрантів з України. Коло її завдань було якнайширшим: безпосереднє спілкування між собою закинутих далеко за межі Батьківщини людей, обмін думками про збереження і розвиток української культури, пошук шляхів консолідації патріотичних сил та досягнення кращого майбутнього України. Не в останню чергу саме завдяки зусиллям громадівців культурне життя тодішнього Петербурга виразно набирало українських рис.

Київська т. зв. «Стара Громада» остаточно викристалізувалась у 1861 р. Її засновниками були В.Антонович, П.Житецький, К.Михальчук, Т.Рильський, Б.Познанський, а згодом до них приєдналися М.Зібер, П.Чубинський, М.Драгоманов, М.Старицький, О.Русов, Ф.Вовк, М.Лисенко. Загалом Київська Громада нараховувала близько трьохсот активних членів.

«Стара Громада» виростала в ідейно-інтелектуальному річищі Кирило-Мефодіївського товариства, коли наприкінці 50-х років у Києві почали виникати студентські гуртки, котрі пропагували як просвітницькі, так і національно-патріотичні ідеї. Тоді ж визначилися дві основні течії всередині громадівців, що проявилось, наприклад, під час їхньої роботи в недільних школах. «Вже в час відкриття шкіл виявилися розбіжності

в українському студентському гуртку: частина вважала, що орієнтуватися треба на «суто українську» культуру, частина орієнтувалася на світовий рівень. Перші називали себе українцями, а других – самостійниками» [17, с. 433]. Втім їх об'єднувала спільна відданість українській справі, тому різниця між напрямками була суто зовнішня, про що свідчить бодай той факт, що певний час до «космополітів» належав і студент М. Драгоманов.

Петербурзька і Київська громади стимулювали громадський рух по всій Україні: базуючись на засадах «Старої Громади», засновувалися громади в інших українських містах: Полтаві, Одесі, Чернігові, Харкові, Ніжині. Зазвичай, як свого часу в Києві, індуктором таких громадських зібрань була студентська молодь, до якої долучалось і доросліше покоління. Пробудження національної свідомості – ось головна мета громадівців, яку вони втілювали в життя через шкільництво, концерти, пропагування української книжки, авторські вистави тощо. Цілком природними були такі думки громадівців: чому ми, українці, є невольниками? Україна має стати незалежною державою!

Відповіддю на ці питання став живий національно-патріотичний рух серед прогресивної молоді в 90-ті роки XIX ст. «На цьому етапі створюється ряд організацій: «Братство тарасівців» (1892 р.), група молоді, що ставила собі за мету боротьбу за самостійну Україну (Самійленко, брати Міхневські, Черняхівський, Грінченко, Вороний); Загальна Українська Організація (1897 р.) на чолі з В.Антоновичем та О.Кониським, що поставила собі за мету згуртувати всі національні сили. Наприкінці XIX ст.

український національний рух набуває вже політичного характеру» [9]. До цього слід додати, що саме подібні організації були предтечами справжніх незалежницьких партій. Власне кажучи, заснована у 1897 р. в Києві на з'їзді представників громад Загальна українська безпартійна демократична організація фактично вже була партією зі своїми громадськими філіями в більшості міст України. Ця організація, як і заснована у 1897 р. в Харкові під проводом Д. Антоновича Револьюційна Українська Партія, як і її відгалуження Народна Українська Партія, програмним завданням на перших етапах боротьби із самодержавством визначали здобуття Україною автономії з кінцевою метою повної незалежності.

Зазвичай потужний поштовх національному розвитку дали не тільки політичні, але знакові для України науково-культурні події другої половини XIX ст. Україна, крім етнічного унікаму, постала перед світом як потужна інтелектуальна країна, не провінційна родичка, а повноцінний член європейської сім'ї.

У 1874 р. старогромадівці виступили з ініціативою заснувати українське наукове товариство під назвою «Південно-Західний Відділ Російського Географічного Товариства». Члени товариства зробили неоціненний внесок у вивчення історії, етнографії, економіки, мови та природи України. Водночас члени «Старої Громади» активно популяризували результати своїх досліджень у журналі «Киевская старина» (1862–1906 рр.), в якому чільну роль відігравав відомий історик В. Антонович. Стараннями українських науковців були створені фундаментальні праці фактично з усіх напрямків суспільно-гуманітарних наук, зібрано і видруковано

багатющий джерельний матеріал з етнографії України. «Ці праці, – зауважувала Н. Полонська-Василенко, – здивували науковий світ своєю солідністю та розмахом» [16, с. 318]. Якщо врахувати, що в цей час в Україні жили і працювали вчені зі світовим ім'ям – медик М. Пирогов, бактеріолог І. Мечников, біолог О. Ковалевський та інші ушлявлені дослідники, то цей висновок є цілком закономірним.

Практично в цей самий час, у 1875 р., в Києві відбувся III Археологічний з'їзд, який ретельно готували українські вчені, де були представлені унікальні археологічні артефакти, витвори народного мистецтва, українські мапи та гравюри. Українська археологія, а отже, вся українська культура, відзначали відвідувачі і учасники виставки, є неоціненною складовою світової культури. Українська археологія здобула загальносвітове визнання.

Водночас потужна гілка українського громадянства через низку обставин перемістилася на терени Європи. Після звільнення з Київського університету один із чільних діячів «Старої Громади» М. Драгоманов її коштом був делегований за кордон. Він оселяється в Женеві, де (спільно з М. Павликом та С. Подолинським) засновує журнал «Громада». Коло авторів цього часопису стає своєрідним здобутком українського соціалістичного руху. На ґрунті розходження позицій «Стара Громада» припиняє фінансувати Драгоманова, і він у 1889 р. переїжджає до Софії, де й працює до кінця свого життя.

Михайло Драгоманов народився 30 вересня 1841 р. в містечку Гадяч на Полтавщині в сім'ї давнього козацько-старшинського роду. Брат Олени Пчілки, дядько Лесі Українки, він все

життя жив і працював для України. Навчався в Гадяцькому повітовому училищі, Полтавській гімназії, Київському університеті (історико-філософський факультет). Все подальше життя і діяльність М. Драгоманова були напроцуд всебічними і дуже насиченими – в Києві, Женеві, Парижі, Відні, Софії тощо. Свої творчі здобутки він, крім української, оприлюднював російською, німецькою, французькою та болгарською мовами.

Суспільно-політична та історико-етнографічна спадщина М. Драгоманова напроцуд багата. Серед основних праць: «Література російська, великоруська, українська і галицька» (1873–74 рр.), «Исторические песни украинского народа» (в 2-х т. (1874–75 рр.) спільно з В. Антоновичем), «Малоруські народні переклади і оповідання» (1876 р.), «Нові українські пісні про громадянські справи. 1764–1880» (1881 р.), «Політичні пісні українського народу XVIII–XIX ст.» (1883–85 рр.), «Листи на Наддніпрянщину» (1893–94 рр.) та ін.

Захищаючи українську літературу від нападників, учений вважав, що вона має бути «по ідеях демократична, по манерах критична і реалістична, по мові живонародна». Його порівняльно-історичний метод давав можливість робити експлікацію загальнолюдських моральних та естетичних цінностей з цінностей національних, не позбавляючи при цьому останніх власної своєрідності та самодостатності.

М. Драгоманов виступав за еволюційний шлях розвитку суспільства, а майбуття держав бачилося йому федерацією вільних громадян зі спільними територіальними та господарськими складовими, а кожна нація (народ) має право на автономію. Доконане становлення

незалежної держави охоплює три етапи: культурно-просвітницький, політичний та формування соціально-економічних відносин. Ядром політичного етапу є здобуття громадянських свобод і запровадження демократичної конституції. При цьому політичні зрушення мають бути прерогативою всього народу, а гарантом нормативних зрушень виступає його здатність до самоорганізації та самоуправління.

Драгоманівський ліберальний еволюціонізм органічно не сприймав радикалізму новітніх політичних неофітів, насамперед марксизму. Його заклики до кардинальних змін, причому будь-яким шляхом і завдяки будь-яким методам, є несумісними з інтересами широкого громадянства. А тому негідним є виправдання досягнення мети будь-якими засобами: «...не кажучи вже про пролиття часто невинної крові, дуже часто і багато хорошого із старого порядку гине при встановленні нового» [3]. На превеликий жаль, подальша історія повністю підтвердила істинність цього роздуму М. Драгоманова.

Своєрідним «рубіконом» між XIX і XX ст. у царині політичної думки в прямому і переносному значенні стала програмна робота М. Міхновського «Самостійна Україна», яка тривалий час була основоположним документом для нового покоління українських патріотів. Наразі таке поважне значення «Самостійної України» могло бути лише через те, що вона стала своєрідним ідейно-концептуальним узагальненням роздумів і напрацювань усіх попередників М. Міхновського у XIX ст.

Микола Міхновський народився у 1873 р. на Чернігівщині. За освітою адвокат-правник, займався юридичною

практикою в Харкові. Все свідоме життя присвятив боротьбі за незалежність України, як думкою, так і ділом. Відійшов у небуття в 1924 р. – переслідуваний більшовицьким режимом, наклав на себе руки.

У роки визвольних змагань 1917–21 рр. М. Міхновський – один із лідерів військової справи. Вже 22 березня 1917 р. за ініціативою поручника М. Міхновського відбулися перші збори українських старшин і вояків, які ухвалили послати меморіал до Тимчасового уряду з вимогою автономії для України і проголосити Тимчасову Українську Військову Раду [6, с. 712]. 18 травня 1917 р. відбувся перший Всеукраїнський Військовий з'їзд, на якому головував М. Грушевський, членами президії були обрані С. Петлюра, В. Винниченко, Ю. Капеах та М. Міхновський. На цьому з'їзді було утворено Український Генеральний Військовий комітет як верховний провід всього українського військового уряду, до складу якого було обрано і М. Міхновського. Загалом історики збройної боротьби українців за незалежність, роздумуючи над причинами поразки, з гіркотою відзначали прикру нестачу воїнів, як Міхновський: «Таких людей, як Міхновський та його прихильник з колишньої Української Народної Партії (УНП), брати Шемети, д-р Луценко, полуботківці і т. ін., що рубом ставили державну окремішність України і що боротьбу проти всякої Москви, лівої чи правої, білої чи червоної, вважали за перший свій заповіт, найшлося у той же час спільно, що тих вірлів [орлів] між гайвороннями» [6, с. 411].

Основні ідеї «Самостійної України» М. Міхновський виголосив у 1900 р. в Харкові і Полтаві на зібраннях молодих

незалежників; у тому ж році на публічному вічі виступив Д. Донцов, і українське студентство прийняло резолюцію про свій ідеал – створення самостійної Української Держави. А незадовго перед цим у Львові 1 січня 1900 р. Українська Національно-Демократична Партія, до керівного органу якої (Народного комітету) були обрані М. Грушевський, К. Левицький, В. Охримович, Д. Савчак, І. Франко, утвердила в програмі-максимум вимогу соборної незалежної України, «де усі частини нашої нації об'єдналися в одну новочасну культурну державу». Отже, українське суспільство стало повноцінним і свідомим суб'єктом політичних трансформацій у своїй країні.

Щоб усвідомити шляхи і засоби здобуття Україною незалежності, М. Міхновський звертається до історичного минулого і критично його переосмислює, вишукує позитивний досвід для сучасників. У цьому контексті пильний інтерес і дотепер становить чи не перша в новітній історії спроба критичного потрактування ним Переяславської угоди 1654 р. Зокрема, дослідник звертає увагу на той промовистий і нині практично всім відомий факт, що Московська держава не виконала основних пунктів угоди, а українська сторона була обдурена. Хоча в «Переяславських статтях» йшлося про військовий союз, тобто рівноправну міждержавну угоду України-Руси і Москви. І цей політичний злочин, за Міхновським, не має строку давності: «Та навіть, коли б ми не бачили у нашій історії безупинних протестів, то й тоді наше власне існування є протест проти насилля не тільки над нами, але й над нашими предками, воно перериває течію задавнення, воно накладає

на нас обов'язок розбити пута рабства, щоб спадкоємці Богдана Хмельницького – ми по праву могли користуватися нашою спадщиною» [13].

У політичному маніфесті М. Міхновського «Вірую» задекларовується погляд на Росію як на окупанта України, а метою визвольних змагань є здобуття повної державної незалежності. Досягнення цієї мети мають уможливити такі постулати-гасла:

1) «Україна для українців і доки хоч один ворог-чужинець залишається на нашій території, ми не маємо права покласти зброю»;

2) «Візьмемо силою те, що належить нам по праву, але відняте від нас теж силою»;

3) «Вперед! Бо нам ні на кого сподіватись і озиратись назад»;

4) «Одна, єдина, нероздільна, вільна, самостійна Україна від Карпат до Кавказу!».

Проект конституції майбутньої вільної України, запропонованої М. Міхновським, гарантує їй громадянам основні права людини: свободу совісті, свободу слова, недоторканність особи, відокремлення церкви від держави, а держави від церкви, право на освіту, свободу друку, свободу зібрань, свободу утворення спілок, право на рідну мову за визнання української мови офіційною, право на звернення до суду та ін. Територіально-адміністративно Україна поділяється на 9 спілок, вільних і самоврядних громад, тобто 9 земель – Чорноморську, Слобідську, Степову, Лівобережну (або Гетьманщину), Північну, Гайову (або Полісся), Підгірську, Горову і Понадморську Україну. Це мала бути водночас держава унітарна, з президентом, двопалатним парламентом та радою міністрів. Судова

влада належала всім судам і суддям, а самоуправління на місцях здійснювалося виборними земськими і громадськими радами за власними законами. Ці та інші ідеї М. Міхновського знайшли своє повне або часткове втілення в державотворчій діяльності УНР та сучасній Україні, а деякі з них ще чекають свого часу.

У часи української бездержавності суспільна думка одним із головних пріоритетів визначила пошук шляхів та засобів відновлення соборної незалежної України.

ЛІТЕРАТУРА

1. Велика історія України: у 2-х томах / Передм. д-ра І.П. Крип'якевича; зладив М. Голубець. – К.: Глобус, 1993. – Т. 2.
2. Дашкевич Я.Р. Берлін. Квітень 1791 р. Місія В.В. Капніста. Її передісторія та історія // Український археографічний щорічник. Нова серія. Вип. 1. Український археографічний збірник. – К.: Наукова думка, 1992. – Т. 4. – С. 220–260.
3. Драгоманов М.П. Вопрос об историческом значении Римской империи и К. Тацит // Университетские известия. – 1869. – № 2. – С. 12.
4. Записка о нуждах малороссийского дворянства (1801) // Пам'ятки суспільної думки України (XVIII – перша половина XIX ст.): хрестоматія / Під ред. проф. А.Г.Болебруха. – Дніпропетровськ: Вид-во ДДУ, 1995. – С. 341.
5. Записка, составленная по архивным источникам в 1865 году есаулом Барилком и хорунжим Кияшко. О времени поселения бывшего Черноморского казачьего войска на места ныне занимаемые, и о происходивших переменах по военному и гражданскому управлению. – Екатеринбург, 1896. – С. 51–56.
6. Історія українського війська (від княжих часів до 20-х років ХХ ст.) / Упорядник Б.З. Якимович. – Львів: Світ, 1992. – 4-е вид., змін. і доповн.

7. Кирило-Мефодіївське товариство. – К.: Наукова думка, 1990. – Т. 1.

8. Костомаров М. Книга биття українського народу // Політологічні читання. – 1992. – №2. – С. 268–279.

9. Коцур В.П., Коцур А.П. Історіографія історії України. – Чернівці: Золоті литаври, 1999. – С. 232.

10. Куліш П. Книга о ділах народу українського і славного війська козацького запорозького // Пам'ятки суспільної думки України (XVIII – перша половина XIX ст.): хрестоматія / Під ред. проф. А.Г.Болебруха. – Дніпропетровськ: Вид-во ДДУ, 1995. – С. 337.

11. Куліш П. Україна // Пам'ятки суспільної думки України (XVIII – перша половина XIX ст.): хрестоматія / Під ред. проф. А.Г.Болебруха. – Дніпропетровськ: Вид-во ДДУ, 1995. – С. 333.

12. Куліш П.О. Твори: в 2-х т. – К.: Дніпро, 1989. – Т.2. – С. 250.

13. Міхновський Микола. Самостійна Україна // Вивід прав України / За ред. Богдана Кравцева. – Нью-Йорк: Пролог, 1964. – С. 163–164.

14. Охримович Ю. Розвиток української національно-політичної думки. – Нью-Йорк: Вид-во Чарторинських, 1965. – С. 17–18.

15. Полетика В. Промова, виголошена на зборах дворянства Роменського повіту. 29 серпня 1801 року // Пам'ятки суспільної думки України (XVIII – перша половина XIX ст.): хрестоматія / Під ред. проф. А.Г. Болебруха. – Дніпропетровськ: Вид-во ДДУ, 1995.

16. Полонська-Василенко Н. Історія України: у 2 т. – К.: Либідь, 1993. – Т. 2.

17. Попович М.В. Нарис історії культури України. – К.: АртЕК, 1998.

18. Собрание малороссийских прав 1807 г. / Сост. К.А. Вислобоков и др. – К.: Наук. думка, 1993. – 368 с.

19. Федорців Ф. Юліан Охримович (Грудка землі на могилу покійного товариша) / Юліан Охримович // Розвиток української національно-політичної думки. – Нью-Йорк: Вид-во Чарторинських, 1965. – С. 12.

20. Шевчук Валерій. Нерозгадані таємниці «Історії Русів»: Історія русів / Пер. І. Драча; вступ. ст. В. Шевчука. – К.: Рад. письменник, 1991.

REFERENCES

1. HOLUBETS, M. (comp.) *The Big History of Ukraine*. (1993) Vol. 2. [in Ukr.]

2. DASHKEVYCH, YA. (1992) Berlin. April, 1791. V.V. Kapnist's mission. Its background and history. *Ukrainskyi arkhеohrafichnyi shchorichnyk*. Vol. 4. pp. 220–260. [in Ukr.]

3. DRAGOMANOV, M. (1869) The issue of historical value of the Roman Empire and K. Tacitus, *Universitetskie izvestiya*. No 2. p. 12. [in Russ.]

4. ANON. (1995) Notes about needs of the Little Russian nobility (1801). In: Bolebrukh, A. (ed.) *Heritage of the Ukrainian Social Thought (18th – Early 19th Centuries)*. Dnipropetrovsk: Vyd-vo DDU. p. 341. [in Russ.]

5. ANON. (1896) *Cossack captain Barilko and ensign Kiyashko based on archival sources in 1865 made a note about time of the former Cossack army settlement and changes in military and civil administration*. Ekaterinodar. pp. 51–56. [in Russ.]

6. YAKYMOVYCH, B. (comp.) *History of the Ukrainian Army (from the Princely Times till 20's of the 20th Century)*. (1992) Lviv: Svit, 4th ed. [in Ukr.]

7. ANON. (1990) *Brotherhood of Saints Cyril and Methodius*. Kyiv: Naukova dumka. Vol. 1. [in Ukr.]

8. KOSTOMAROV, M. (1992) The book of genesis of the Ukrainian people. *Politolohichni chytannia*. No2. pp. 268–279. [in Ukr.]

9. KOTSUR, V. & KOTSUR, A. (1999) *Historiography of History of Ukraine*. Chernivtsi: Zoloti lytavry. p. 232 [in Ukr.]

10. KULISH, P. (1995) Book about affairs of the Ukrainian people and glorious Zaporozhian Cossack army. In: Bolebrukh, A. (ed.) *Heritage of the Ukrainian Social Thought (18th – Early 19th Centuries)*. Dnipropetrovsk: Vyd-vo DDU. p. 337. [in Ukr.]

11. KULISH, P. (1995) Ukraine. In: Bolebrukh, A. (ed.) *Heritage of the Ukrainian Social Thought (18th – Early 19th Centuries)*. Dnipropetrovsk: Vyd-vo DDU. p. 333. [in Ukr.]
12. KULISH, P. (1989) *Collected Works* (in 2 volumes). Kyiv: Dnipro. Vol. 2. p. 250. [in Ukr.]
13. MIKHNOVSKIY, M. (1964) Independent Ukraine. In: Kravtsev, B. (ed.) *The Restatement of the Law of Ukraine*. New York: Prolog. pp. 163–164. [in Ukr.]
14. OKHRIMOVYCH, YU. (1965) *Development of the Ukrainian National and Political Thought*. New York: Vyd-vo Chartoryiskykh. pp. 17–18. [in Ukr.]
15. POLETYKA, V. (1995) The speech delivered at meeting of the nobility of the Romen-skyi district. August 29, 1801. In: Bolebrukh, A. (ed.) *Heritage of the Ukrainian Social Thought (18th – Early 19th Centuries)*. Dnipropetrovsk: Vyd-vo DDU. [in Ukr.]
16. POLONSKA-VASYLENKO, N. (1993) *The History of Ukraine* (in 2 volumes). Kyiv: Lybid. Vol. 2 [in Ukr.].
17. POPOVYCH, M. (1998) *Outline of History of Culture of Ukraine*. Kyiv: ArtEk. [in Ukr.]
18. ANON. (1993) *Restatements of the Little Russian Rights of 1807*. Kyiv: Naukova dumka. 368 p. [in Russ.]
19. FEDORTSIV, F. (1965) Yulian Okhri-movich (A cloud of earth on the grave of the late friend). In: Yulian Okhrymovych. *Development of the Ukrainian National and Political Thought*. New York: Ved-vo Chartorynskykh. p. XII. [in Ukr.]
20. SHEVCHUK, V. (1991) The unravel secrets of «History of the Rus». In: *History of the Rus*. Kyiv: Rad. Pysmennyk. [in Ukr.]

V. Krysachenko

The Achievements of the Ukrainian Classical Political Thought for the Present Time

Abstract

Ukraine as a state and political reality completely stopped its existence at the beginning of the XIX century. The stateless period, which lasted more than a century, has come. In such conditions the Ukrainian society has chosen two interrelated systems of values as apparent priorities of its development. On the one hand there was a full preservation and reproduction of the original traditional way of life, acting and thinking; on the other hand there was a constantly increasing spiritual, practical and theoretical thought of liberation of Ukraine from the foreign yoke and creation of own independent democratic state. From the very beginning of the XIX century almost on the whole territory of Ukraine within the Austrian and the Russian Empires the various civil groups dealing with the problem of political transformation and even cardinal changing of the existing system began to appear. Such societies had both general civil and ethnonational character. «The Ukrainian question» was the constant component of both types of the societies. In time the Ukrainian associations appeared to be more arranged and recognized; they regarded state independence as the principal direction of their activity. The first half of the XIX century represented a wide range of views and prospects of Ukraine's development. In such conditions there was a great amount of different views, even completely opposing one another: from the appeals to give all forces, even life for Ukraine, to the idea of accommodation with new political realities and readiness to live according to the norms and rules imposed by Russia. Both political and cultural events of the second half of the XIX century had a great impact on the national development of Ukraine.